

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

JOURNAL OF
FACULTY OF THEOLOGY
ISTANBUL UNIVERSITY

Sayı/Number: 30

Yıl/Year: 2014

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ (İÜİFD)

**İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Adına Sahibi / Owner on Behalf of Faculty
of Theology of Istanbul University**
Prof. Dr. Murteza BEDİR (Dekan/Dean)

Editör / Editor
Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER

**Yazı İşleri Sorumlusu /
Legal Representative**
Prof. Dr. Hidayet AYDAR

Editör Yardımcıları / Co-Editors
Yrd. Doç. Dr. Mustafa İsmail BAĞDATLI
Yrd. Doç. Dr. Mustakim ARICI

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ömer Mahir ALPER
Prof. Dr. Hidayet AYDAR
Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Doç. Dr. Ramazan YILDIRIM
Yrd. Doç. Dr. Mustafa İsmail BAĞDATLI
Yrd. Doç. Dr. Mustakim ARICI

Son Okuma / Redaction

Doç. Dr. Ali ÖZTÜRK
Arş. Gör. Mustafa ÖZAÇAÇ

Kapak ve İç Tasarım / Graphical Design
Yrd. Doç. Dr. Mustafa İsmail BAĞDATLI

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdurrahman ACAR (Prof.Dr.), Rahim ACAR (Prof.Dr.), Alparslan AÇIKGENÇ (Prof.Dr.), Muhsin AKBAŞ (Prof.Dr.), Yasin AKTAY (Prof.Dr.), Mehmet AKKUŞ (Prof.Dr.), Halis ALBAYRAK (Prof.Dr.), Recep ALPYAÇIL (Doç.Dr.), Ramazan ALTINTAŞ (Prof.Dr.), Abdüsselam ARI (Doç.Dr.), Ali ARSLAN (Prof.Dr.), Zeki ARSLANTÜRK (Prof.Dr.), Nevzat AŞIK (Prof.Dr.), Muhammed ABAY (Yrd.Doç.Dr.), Mahmut AY (Yrd.Doç.Dr.), İrfan AYCAN (Prof.Dr.), Hidayet AYDAR (Prof. Dr.), İbrahim Hakkı AYDIN (Prof.Dr.), Ömer AYDIN (Prof.Dr.), Yaşar AYDINLI (Prof.Dr.), Osman AYDINLI (Prof.Dr.), Fahmettin BAŞAR (Prof.Dr.), Vahdettin BAŞCI (Prof.Dr.), İrfan BAŞKURT (Doç.Dr.), Kemal BATAK (Doç.Dr.), Abdülaziz BAYINDIR (Prof.Dr.), Mehmet BAYRAKADAR (Prof.Dr.), Bayraktar BAYRAKLI (Prof.Dr.), M.Faruk BAYRAKTAR (Prof. Dr.), Mürteza BEDİR (Prof.Dr.), Ramazan BİÇER (Prof.Dr.), Nahide BOZKURT (Prof.Dr.), Ömer BOZKURT (Yrd.Doç. Dr.), H.İbrahim BULUT (Doç.Dr.), Mehmet BÜYÜKDERE (Prof.Dr.), Yılmaz CAN (Prof.Dr.), Hasan CİRİT (Doç.Dr.), Yaşar ÇALIŞKAN (Prof.Dr.), İlyas ÇELEBİ (Prof.Dr.), Mehmet ÇELİK (Prof.Dr.), Yakup ÇİÇEK (Prof.Dr.), Mehmet DALKILIÇ (Prof.Dr.), Muhsin DEMİRCİ (Prof.Dr.), Kürşat DEMİRCİ (Doç.Dr.), İsmail DEMİREZEN (Doç.Dr.), Abdülkadir DONUK (Prof.Dr.), Recai DOĞAN (Prof.Dr.), İbrahim Kafi DÖNMEZ (Prof.Dr.), Ali DURUSOY (Prof.Dr.), Yaşar DÜZENLİ (Prof.Dr.), Feridun M.EMEÇEN (Prof.Dr.), İzzet ER (Prof.Dr.), Ali ERBAŞ (Prof.Dr.), Hüsamettin ERDEM (Prof.Dr.), Mustafa ERDEM (Prof.Dr.), Ayşe Zişan FURAT (Doç.Dr.), Necmettin GÖKKİR (Doç.Dr.), Bilal GÖKKİR (Doç. Dr.), Musa Kazım GÜLÇÜR (Yrd.Doç.Dr.), Zekeriya GÜLER (Prof.Dr.), Sıtkı GÜLLE (Prof.Dr.), Hacı Mehmet GÜNAY (Prof.Dr.), Osman GÜNER (Prof.Dr.), Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU (Prof.Dr.), Abdurrahman HAÇKALI (Prof.Dr.), Ömer Faruk HARMAN (Prof.Dr.), Hüseyin HANSU (Doç.Dr.), Dursun HAZER (Prof.Dr.), Hayati HÖKELEKLİ (Prof. Dr.), Davut HUT (Dr.), M.Zeki İŞCAN (Doç.Dr.), Abdullah KAHRAMAN (Prof.Dr.), İsmail KARA (Prof.Dr.), Mustafa KARA (Prof.Dr.), N.Ünal KARASLAN (Prof.Dr.), Faruk KARACA (Prof.Dr.), Ahmet KAVAS (Prof.Dr.), Mahmut KAYA (Prof.Dr.), Fahri KAYADİBİ (Prof.Dr.), Ziya KAZICI (Prof.Dr.), Bilal KEMİKLİ (Prof.Dr.), İmaduddin Khalil (Prof. Dr.), A.Saim KILAVUZ (Prof.Dr.), Recep KILIÇ (Prof.Dr.), Sadık KILIÇ (Prof.Dr.), Celal KIRCA (Prof.Dr.), Abdullah KIZILCIK (Doç.Dr.), Ferhat KOCA (Prof.Dr.), Hasan KURT (Prof.Dr.), Saffet KÖSE (Prof.Dr.), Yaşar Abit KOÇAK (Prof. Dr.), Mustafa KÖYLÜ (Prof.Dr.), Zekeriya KURŞUN (Prof.Dr.), İlhan KUTLUER (Prof.Dr.), Bekir KUZUDİŞLİ (Doç. Dr.), Talip KÜÇÜKCAN (Prof.Dr.), Muhittin MACİT (Doç.Dr.), Yurdağul MEHMETOĞLU (Prof.Dr.), Ahmet Yaşar OCAK (Prof.Dr.), Hakan OLGUN (Doç.Dr.), Mesut OKUMUŞ (Prof.Dr.), Reşat ÖNGÖREN (Prof.Dr.), Hakkı ÖNKAL (Prof.Dr.), Abdülkerim ÖZAYDIN (Prof.Dr.), Tahsin ÖZCAN (Prof.Dr.), Abdurrahman ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Metin ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Mehmet ÖZDEMİR (Prof.Dr.), Mehmet ÖZKARCI (Prof.Dr.), Mevlüt ÖZLER (Prof.Dr.), Hanefi PALABIYIK (Prof.Dr.), Hüseyin PEKER (Prof.Dr.), Selahattin POLAT (Prof.Dr.), Mehmet Saffet SARIKAYA (Prof.Dr.), Hüseyin SARIOĞLU (Prof.Dr.), A.Nedim SERİNSU (Prof.Dr.), Burhanettin TATAR (Prof.Dr.), Mustafa TAHRALI (Prof. Dr.), Mustafa TEKİN (Doç.Dr.), Nihat TEMEL (Prof.Dr.), Mustafa Zeki TERZİ (Prof.Dr.), Nuri TINAZ (Doç.Dr.), Kasım TURHAN (Prof.Dr.), Süleyman TULÜCÜ (Prof.Dr.), Talip TÜRCAN (Prof.Dr.), Osman TÜRER (Prof.Dr.), Mustafa USTA (Prof.Dr.), Mazlum UYAR (Prof.Dr.), Yavuz ÜNAL (Prof.Dr.), İsmail Safa ÜSTÜN (Prof.Dr.), İsmail YAKIT (Prof.Dr.), Ahmet YAMAN (Prof.Dr.), Cafer Sadık YARAN (Prof.Dr.), Metin YAŞA (Doç.Dr.), Davut YAYLALI (Prof.Dr.), Nesimi YAZICI (Prof.Dr.), Hüseyin YAZICI (Prof.Dr.), Adem YERİNDE (Doç.Dr.), Yavuz YILDIRIM (Yrd.Doç.Dr.), Ali YILMAZ (Prof.Dr.), İsmail YİĞİT (Prof.Dr.), A.İhsan YİTİK (Prof.Dr.), Metin YURDAGÜR (Prof.Dr.), Ahmet YÜCEL (Prof.Dr.),

Yönetim Yeri / Administration Place

İskenderpaşa Mahallesi, Horhor Caddesi, Kavalalı Sokak, No:1 A-Blok 34080 Fatih / İstanbul.
Tel: (212) 532 60 20, Faks: (212) 532 62 07, e-posta: ilhdergi@istanbul.edu.tr

İÜİFD yılda iki sayı olarak yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

İÜİFD'de yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayım hakları İÜİFD'ye ait olup, izinsiz olarak kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz veya elektronik ortama taşınamaz.

JOACHIM WACH'IN RELIGIONSWISSENSCHAFT ÇERÇEVESİNDE İSLAM DİNİNE YAKLAŞIMI

Betül Avcı*

Öz

Joachim Wach kendi *Religionswissenschaft* anlayışı kapsamında pek çok farklı dinî geleneğin yanı sıra İslamiyet'i de anlamaya çalışmıştır. Wach'ın kitaplarında ve yayımlanmamış ders notlarında İslam dininden bahsederken başlıca üç mevzu dikkat çekmektedir: Birincisi, Hıristiyan bir topluluğa İslam'ı anlatırken kullandığı dikotomi ve mukayeseler; ikincisi, Hz. Muhammed'i bir din kurucusu ve siyasi lider olarak tasvir edişi; üçüncüsü, İslam dini hakkında dayandığı kaynaklar. Wach'ın bu üç kalemde ortaya koyduğu yaklaşımlarından hareketle İslamiyet'i tanıtırken zamanının indirgemeci oryantalist anlayışını yansıttığı ortaya çıkmaktadır. *Religionswissenschaft*'ın içeriği ve metotlarının postmodern eleştiriye maruz kalıp yeniden yapılandırıldığı günümüzde Türk akademisinin hala Joachim Wach'ın tanım ve yönergese bağlı kalması onun da köklü bir değişim zamanının geldiğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Joachim Wach, *Religionswissenschaft*, oryantalizm, Joachim Wach yazmaları, dikotomi ve mukayese.

* Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi.

Abstract

Joachim Wach's Approach to Islam within Religionswissenschaft

Among various other religious traditions Joachim Wach sought to understand Islam within his own approach of *Religionswissenschaft*. There are three basic issues that attract attention when Joachim Wach talks about Islam: First is the dichotomy and comparison he employs when he teaches Islam to a Christian audience. Second is his depiction of the Prophet Muhammad as the founder of a religion and as a political leader. Third is the sources Wach is dependent upon when he relates Islam. Based upon these three instances of Wach's attitude, we may conclude that he reflects the contemporary reductionist and orientalist approach towards Islam. Recently, the nature and methods of *Religionswissenschaft* has been subject to postmodern critique and it is being reconstructed accordingly. It is also vital for the Turkish academia, who still adheres to the definition and guidelines of Joachim Wach, to reconsider its approach to *Religionswissenschaft*.

Keywords: Joachim Wach, *Religionswissenschaft*, orientalism, Joachim Wach papers, dichotomy and comparison.

Giriş

Günümüz dinler biliminin kurucularından sayılan Joachim Wach (ö. 1955) kendi hermenötik yaklaşımı içerisinde genel olarak dinî tecrübenin, özel olarak da *yabancı* bir dinin nasıl *anlaşılacağı* üzerinde düşünür ve *Religionswissenschaft* disiplini kapsamında bunun nasıl gerçekleştirileceğini anlatır. Hıristiyan bir "Batılı" olduğunun bilincinde olan Wach'ın *anlama* çabasına önemli ölçüde "Doğu"yu öğrenme, sistemleştirme ve öğretme iştiağı eşlik eder. Wach, 1952 yılında Hindistan'da verdiği Barrows Lectures adlı ders dizisine oraya "öğrenmek isteyen biri olarak geldiğini" ifade ederek başlar.² Wach'a göre kendileriyle gurur duyan Doğulular "Batı'ya derin bir duygu öğretmek için hazırdır."³ Lakin bu karşılıklı bir görevdir ve "Doğu da artık Batı'dan öğrenmenin değerini fark etmektedir."⁴ Wach, ders notlarındaki öğrenmekle ilgili

² Joseph M. Kitagawa, "Life and Thought of Joachim Wach," Joachim Wach, *The Comparative Study of Religion*, Columbia University Press, New York 1958. s. xiv.

³ Joachim Wach, "Wach Papers" Box 6: Folder 10, s. 68.

⁴ Wach, a.g.e., s. 68.

sözlerini şu şekilde nihayetlendirir: “Doğu’nun bize nasıl öğreteceğini bilmek istiyoruz.”⁵

Wach’ın entelektüel olarak aktif olduğu dönemde *Religionswissenschaft* İslam, Hinduizm, Budizm, Zerdüştilik vs. gibi Avrupa’nın nispeten yeni aşına olmaya başladığı Yahudilik-Hıristiyanlık dışı pek çok geleneği kapsamaktaydı. Wach, aynı zamanda sistemleştirmeye çalıştığı *Religionswissenschaft* programının bir parçası olarak muhtelif üniversitelerde öğrencilerine İslam, Zerdüştilik, Budizm, Hinduizm, Maniheizm ve Mitraizm gibi pek çok dini geleneği öğretmeye çalıştı. Wach derslerinde ya da diğer basılı eserlerinde bu dini gelenekler hakkında sadece ampirik ya da tarihi bilgi vermekle kalmaz, onları sistematik bir biçimde ele almaya çalışır. Bunu yaparken de muhtelif dini fenomenler arasında paralelliklerin ortaya konduğu mukayeseler yapar, Max Weber’inkilerden esinlendiği dinî otorite tipolojileri yaratır. Wach Yahudilik-Hıristiyanlık dışındaki dinlerden hemen hemen her basılı eserinde kısmen de olsa bahsetmiştir. Bununla birlikte bunlar üzerine derinlemesine yoğunlaştığı yazısı birkaçı geçmez. Bunlardan ilki Budizm’in bir kolu olan Mahayana üzerine yazdığı “The Study of Mahāyāna Buddhism,” diğeri ise İslam tasavvuf geleneği hakkında bilgi verdiği “Spiritual Teachings in Islam with Special Reference to al-Hujwiri” dir.

Elinizdeki bu yazıda Wach’ın *Religionswissenschaft* disiplini içerisinde İslam dinini nasıl ele aldığını inceleyeceğim. Bunu yaparken de dikkatimi çeken başlıca iki nokta üzerinde duracağım. Bunlardan birincisi, Wach’ın, özellikle derslerinde, Hıristiyan bir topluluğa hitap etmesidir. Bu sebeple, Müslümanlardan bahsederken -muhtemelen pedagojik sebeplerle- “biz-onlar” dikotomisini kullanır. İkincisi, Wach’ın tipolojik yaklaşımı Hz. Muhammed’i sadece siyasi bir lider olarak tasvir eder. Bu yaklaşım aslında Wach’ın içine doğduğu yirminci yüzyılın ilk yarısındaki oryantalist anlayışın bir parçasıdır. Zira Wach İslamiyet’ten bahsederken neredeyse tamamen ikincil oryantalist kaynaklara, Hz. Muhammed’i tasvir ederken de büyük ölçüde Weber’in dini otorite

⁵ Wach, a.g.e., s. 68.

sınıflandırmasına dayanmaktadır. Bu durumda Wach İslam dinini kaçınılmaz olarak Yahudilik-Hıristiyanlık'tan devşirilen bir şube olarak görmektedir.

Bu yazıda kullanacağım başlıca kaynaklar Wach'ın "Spiritual Teachings in Islam with Special Reference to al-Hujwiri," *The Comparative Study of Religions* ile *Sociology of Religion* gibi basılı eserlerinin yanı sıra Brown Üniversitesi'nde iken verdiği derslere ait yayımlanmamış kişisel notları olacaktır. Aşağıda, öncelikle Wach'ın Chicago Üniversitesi bünyesinde bulunan yazmaları hakkında kısa bilgi verip bu yazmaları kaynak olarak aktarmanın öneminden bahsedeceğim. Ardından Wach İslam'dan bahsederken öne çıkan noktalar üzerine yoğunlaşacağım.

Religionswissenschaft özellikle son yüzyılda kendini teoloji ve felsefeden ayırıp münferit bir disiplin olarak ortaya koymaya çalışmış, dinin "bilimsel" olarak ele alınabileceğini savunmuştur. Türkçe'ye *dinler bilimi* olarak aktarabileceğimiz *Religionswissenschaft*, "mukayeseli dinler," "dinler tarihi," "dinî bilimler" ve "dinler bilimi" olarak da ifade edilegelmiştir. Hâlihazırda Türkiye akademisi bu disiplini "dinler tarihi" olarak adlandırsa da bu ifade kısıtlıdır. Bu sebeple, bu yazı içerisinde *Religionswissenschaft*'ı -büyük ölçüde- başka bir tabir ve kalıba aktarmadan olduğu gibi bırakacağım.

Joachim Wach Yazmaları 1923-1955

Chicago Üniversitesi Kütüphanesi Özel Koleksiyonlar Araştırma Merkezi'nde Wach'ın 1923 ila 1955 yılları arasında kaleme aldığı sekiz kutudan oluşan bir koleksiyon mevcuttur. Burada Wach'ın muhtelif şahıslarla yazışmaları, basılmış ve basılmamış eserlerinin metinleri, bu eserleri hazırlarken aldığı notlar, araştırma ve ders notları, ölümünden sonra basılan eserlerinin metni, bibliyografik, biyografik materyaller vs. bulunmaktadır.⁶ Bu yazıyı hazırlarken dayandığım kaynaklar Wach'ın yazmaları arasındaki 6 numaralı kutuda bulunan

⁶ Yazmaların içeriği hakkında daha detaylı bilgi için bkz. <http://www.lib.uchicago.edu/e/scr/c/findingaids/view.php?eadid=ICU.SPCL.WACH> (son erişim 17.7.2014).

“Lecture Notes Related to Islam” adlı 9. dosya ile “Lecture Notes Related to Comparative Study of Religions” isimli 10. dosyadır.

Basılmamış ders notlarında Wach, İslam hakkında bilgi vermeye *İslam* tabirinin kısa bir tanımını vererek ve “kurucusu (founder)”⁷ olarak tabir ettiği Hz. Muhammed’i tanıtarak başlar. Tüm dünyadaki Müslüman nüfusuyla ilgili kısa bilgi verdikten sonra Hz. Muhammed öncesi Arap kültürü ve dini hakkında detaylı bilgi verir. Hz. Muhammed’in kişiliği ve hayatındaki olaylar hakkında etraflıca bilgi veren Wach, onu özellikle siyasi bir lider olarak tasvir eder. Wach Kur’an, hadis ve İslam hukukuna dair kaynakları tanıttıktan sonra İslam’ın beş şartından ve İslam inancının belli başlı özelliklerinden bahseder. İslam inancıyla ilgili başlıca esaslar Kur’an’da açıkça belirtildiği halde Wach bunlara İslami kaynaklarda yer almayan pek çok detay ekler. Ardından Hz. Muhammed sonrası halifeler döneminden, Müslümanların kurdukları devletlerden, bunların bölünmesinden ve yabancı etkilerden bahseder. Wach İslam geleneği içerisindeki okulları detaylıca ele aldıktan sonra İslam tarihini ulus devletlere, onların İslam anlayışlarına, Batı ve modernizm ile ilişkilerine kadar getirir. Son olarak, Wach derste İslam dinini anlatırken onun sadece etimolojisinden kısa tarihine kadar bilgi vermekle kalmaz, aynı zamanda İslam geleneğinin ve Hz. Muhammed’in Zerdüş ve Mani gibi dini figürler ile mukayesesini yapar.

Basılmamış ders notlarının bize nasıl veri sağladığına gelince, Wach’ın bu notları yayınlarken ya da anlatırken değişiklik yapabileceği önemli bir olasılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu ihtimal, elimizdeki notların Wach’ın kullandığı dil ve yöntemi gözler önüne sermesi bakımından bulunmaz bir fırsat olduğu gerçeğini değiştirmez. Zira bu ders notları, *anlama* sürecinin önemli bir parçası olan *öğrenme-öğretme* aşamasında Wach’ın Hıristiyan-Avrupalı hitap kitlesine, kendilerine neredeyse tamamen “yabancı” bir dini geleneği anlaşılabilir kılmak için nasıl bir yöntem kullandığını ilk elden göstermesi açısından büyük önem taşır. Örneğin, burada insan zihninin nasıl hemen

⁷ Wach, “Wach Papers” Box 6: Folder 10, s. 34.

mukayeselere atladığı görülebilir. İleriki satırlarda görüleceği üzere, Wach ders notlarında Hıristiyanlığın kurucusu olarak adlandırdığı Saul ile Hz. Ömer, Augustine ile Gazzali arasındaki benzerliğe değinmektedir. Aslında bunun çok basit ve kaba bir paralellik olmasının yanı sıra pratik bir amaca da hizmet ettiği belirtilmelidir. Bu tarz mukayeseli bir kavrayış biçimi “farklı” bir geleneği öğrenme aşamasındaki kişinin yeni karşılaştığı “yabancı” figür ve kavramları, hâlihazırda sahip olduğu kavram ve kategorilere nasıl tercüme ettiğine dair bir ipucu vermektedir. Şimdi de Wach’ın İslam dininden bahsederken dikkat çeken başlıca noktalara değinmek istiyorum.

Dikotomi ve Mukayese:

Wach’ın Chicago Üniversitesi’nden öğrencisi ve meslektaşı Joseph M. Kitagawa’nın da ifade ettiği gibi Wach, Hıristiyan teoloğuna Hıristiyanlık dışındaki dinlere yaklaşırken şu koşullara uymasını salık verir: Birincisi, Hıristiyanlık dışı dinlerde ilahi hakikat ve hakiki dini tecrübe olduğunu kabul etmelidir. İkincisi, Hıristiyanlık dışı dinler de, bunu Hıristiyanlık’taki şekliyle algılıyor olmasalar da, “Tanrı’nın lütfuna” mazhardır. Üçüncüsü, Hıristiyanlık dışı dinlerde ilahi olan Hıristiyan terminoloji ile değil, her bir dinin kendi terminolojisiyle ifade edilmelidir.⁸ İlerleyen satırlarda da göreceğimiz üzere Wach, İslam dinini Hıristiyan öğrencilere anlatırken sadece “biz-onlar” dikotomisini kullanmakla kalmamış, İslamiyet’in Hıristiyanlık ile paralelliklerine de değinmiştir.

Wach, derslerindeki hitap kitlesi Hıristiyan öğrenciler olduğundan, anlattığı geleneğe ait kavramların dinleyicisi için neredeyse tamamen “yabancı” olduğunun farkındadır. Örneğin, derste Kur’an’ın uzunluğunu tarif ederken “*bizim* Kitab-ı Mukaddes’in üçte biri” ifadesini kullanır.⁹ Müslümanların Cuma hutbesi ile Hıristiyan Pazar vaazı arasında bir paralellik kuran Wach, “Her Cuma (*onların* Pazar günü) hutbe verilir” der.¹⁰ Bunların yanı sıra, İslam’ın ikinci

⁸ Kitagawa, “Life and Thought of Joachim Wach,” ss. xlv-xlvi.

⁹ Wach, “Wach Papers” Box 6: Folder 10, s. 40.

¹⁰ Wach, a.g.e. s. 42.

halifesi Hz. Ömer'in Hıristiyanlığın kurucusu sayılan Saul ile, Gazzali'nin Augustine ile paralel örnekler olduğunu belirtir.¹¹ Kuran'ın başlangıcındaki Fatıha Suresi'ni Hıristiyanlık'taki "Our Father"¹² duasına, tasavvuftaki *fena'yı* ise Budist Nirvana'ya benzetir.¹³ Ayrıca, Vahhabi Arapları "İslam'ın Püriten Protestanları" olarak tanıtır.¹⁴ Wach, Hucviri'nin *Keşfü'l-mahcub* adlı eserine yoğunlaşarak İslam tasavvuf geleneğinden bahsettiği "Spiritual Teachings in Islam with Special Reference to al-Hujwiri" adlı yazısında da Hıristiyan okuyucu kitlesine, "İslam'daki bu tarz bir yaklaşıma aşina olmayan Hıristiyan okuyucu..." diye hitap etmektedir.¹⁵ Wach'a göre Hıristiyan okuyucu Hucviri'nin eseriyle başlıca şu iki sebepten ilgilenecektir: Birincisi, klasik kelimeler doktrinlerinden farklı bir bakış açısıyla karşılaşmış olacak; ikincisi, bu geleneğin kendi dinindeki öğretilerle benzerliğini fark edecektir. Wach bunu şöyle dile getirir:

İkinci olarak, Hıristiyan öğrenci kendi dinindeki öğretilerle benzerlikleri ilgiyle fark edecektir. Hucviri'nin ilim, iman, aşk, fazilet, dostluk kavramlarını Hıristiyan teologların asırlar boyunca ettiği sözler ve açıklamalarla kolayca karşılaştırabilecektir. Ancak, kendine tanıdık gelen pek çok şeyle karşılaşmak, eğer erken Hıristiyan düşüncesi ve uygulamalarının erken dönem İslamiyet üzerindeki ciddi etkisinin farkında ise, onu şaşırtmayacaktır. Nispeten yeni çalışmalar özellikle bu durumu teyit etmiştir. Biz de yukarıda buna değinme fırsatı bulduk.¹⁶

Wach, bu yazıda Hucviri'den alıntılar yaparak okuyucuya tasavvuf hakkında genel bilgi vermenin yanı sıra -az ve kısa da olsa- tasavvuf geleneğindeki bazı öğelerin Yahudilik, Hinduizm ve Mahayana Budizm ile mukayesesini yapar. Yapılan mukayeselerden ve özellikle de yukarıdaki paragraftan an-

¹¹ Wach, a.g.e. s. 38, 50.

¹² Wach, a.g.e. s. 41.

¹³ Wach, a.g.e. s. 49.

¹⁴ Wach, *Sociology of Religion*, The University of Chicago Press, Chicago 1944. s. 168.

¹⁵ Wach, "Spiritual Teachings in Islam with Special Reference to al-Hujwiri" Wach, *Types of Religious Experience: Christian and Non-Christian*, The University of Chicago Press, Chicago 1951, s. 102.

¹⁶ Wach, "Spiritual Teachings in Islam" s. 102.

laşıldığı üzere Hıristiyanlık ile İslam'daki paralellikleri gören okuyucu Hıristiyanlığın İslam dini üzerindeki etkisini fark edecektir. Aslında Wach, İslam dini konusunda döneminin oryantalist görüşünden pek de farklı düşünmez. Zira İslamiyet'in pek çok farklı dini geleneğin yanı sıra Yahudi-Hıristiyan geleneğinden büyük ölçüde etkilendiği ve bazı öğelerini Hıristiyanlık'tan "ödünç aldığı" inancındadır. Wach'a göre, "İslamiyet'in kurucusu" her ne kadar Yahudi, Hıristiyan ve İran düşüncesine ait fikirleri İslamiyet'in içine almış olsa da sonuçta "bağımsız, gayet özgün ve güçlü bir din" ortaya çıkmıştır. Fakat ona göre dinler biliminin hala cevaplaması gereken bir soru vardır: "Muhammedîliğin bu kadar kısa zaman zarfında kendi kimliğini kaybetmeden pek çok yabancı fikri ve uygulamayı içine alması nasıl mümkün olmuştur?"¹⁷

Yukarıdaki yaklaşımın yanı sıra Wach'ınki döneminin oryantalist anlayışından farklı boyutlara da sahiptir. Zira Wach, perennialist fenomenologlarınki gibi hakikatin farklı dereceleri ve veçhelerle tüm dini geleneklerde mevcut olduğu görüşüne sahiptir. Wach'ın İslam geleneğindeki mutasavvıfları Hıristiyan geleneğinin önde gelen azizleri ile mukayese etmesi de bu amaca matuftur. Zira bu mukayese "kendi [Hıristiyan] inancına" manevi derinlik sağlayacaktır. Öneme binaen Wach'ın konu hakkındaki sözlerini aynen aktarmak faydalı olacaktır:

Aziz Augustine, Aziz Bonaventure, Tauler, Aziz John of the Cross ile mukayesesini yapabileceğimiz Müslüman evliya hakkında bilgi sahibi olmamız gerekiyor. Zira bu şekilde Hıristiyan olmayan bir gelenekteki manevi zenginliklerin hakkını verelim, onun kendi inancımıza ruhen yakınlığından haz alalım. Böylece, mukayese yapmak suretiyle Müslüman salıkların

¹⁷ Wach, "Spiritual Teachings in Islam" s. 102. Ayrıca, Wach'a göre, Hıristiyanlığın erken döneminde Yahudi ve Grek düşüncesi nasıl sistematik teolojinin oluşmasına etki etmişse İslam kelamının oluşmasında da Hıristiyan, Yahudi ve Grek düşüncesi etkili olmuştur. Wach, *Sociology of Religion*, s. 142. "Kültürel ödünç alma" yaklaşımının oryantalist söylemin bir parçası olduğu konusunda bakınız Fatma Kızıl "Avrupamerkeziliğin Bir Yansıması Olarak Oryantalist Söylem: Kültürel Ödünç Alma Kavramı" *İnsan & Toplum*, Cilt:3, Sayı:6 (2013), ss. 323-332.

Hıristiyan mukabillerinin öğretilerinde saklı hazineleri daha iyi bilmeyi öğrenecek ve onları daha derinden seveceğiz.¹⁸

Bu noktada şunu belirtmekte fayda var ki, Wach eserlerinde defalarca ortaya koyduğu gibi saf rölativizme karşıdır. Bu modern dinler teolojisi kavramlarıyla ifade edilecek olursa, Wach her dinde hakikatten eşit pay olduğunu iddia eden bir çeşit dini *plüralizmi* kabul etmez. Wach, vahyin en mükemmel şeklinin Hıristiyanlık'ta ve İsa Mesih'te açmlandığına inanmaktadır. Lakin her dinde ilahi hakikatten bir veçhe bulunduğunu ifade ettiği için Wach'ın dinler teolojisi açısından *kapsayıcı* olduğu söylenebilir. Ayrıca Wach, "On Teaching History of Religions" adlı yazısında muhtelif dinler hakkında bilgi sahibi olmanın faydaları arasında fanatizmin ve sığılığın aşılmasını bir adım olarak saymaktadır.¹⁹ Kendininkinin dışında bir dini geleneği tam anlamıyla anlamının mümkün olmadığı görüşüne karşı Wach, gerçek bir anlayış mümkün olmasa bile o dinin öğreti ve pratikleri hakkında bilgi sahibi olmanın cahillikten kaynaklanan önyargıları bir ölçüde kıracağı görüşündedir.

Sonuç olarak, Wach'ın "biz-onlar" diskuru aslında kendisi ya da Hıristiyan dinleyiciler ile İslam dini arasına bir bariyer koymaya çalışan dışlayıcı bir söylem değildir. Bilakis, Wach burada farklı gelenekten bir topluluğa kültürel-dini tercüme yaparak onlara aşına olduğu kavram ve kategorilerle seslenmeye çalışmaktadır. Lakin bu durum özellikle mukayeseyi işin içine kattığında Wach'ın değer yargılarının açık bir ifadesi olmaktadır. Zira Wach'ın yaptığı bu mukayeseler İslamiyet'te hakikatten pay alan öğeler bulunduğunun anlaşılmasının yanı sıra şu amaçlara hizmet etmiştir: Birincisi, Hıristiyan okuyucu İslam tasavvuf geleneğindeki zenginliğin farkına varmış, bu vesileyle kendi Hıristiyan maneviyatını derinleştirmiştir. İkinci olarak görmüştür ki, iki

¹⁸ Wach, "Spiritual Teachings in Islam" ss. 81-82.

¹⁹ Wach, "On Teaching History of Religions" *Essays in the History of Religions* (ed. Joseph M. Kitagawa) Macmillan Publishing Company, New York 1988, s. 163.

gelenek arasındaki benzerliklerin sebebi “yeni gelişmekte olan” İslamiyet’in diğer dinlerden -özellikle de Hristiyanlık’tan- etkilenmiş olmasıdır.²⁰

Hız. Muhammed’in Din Kurucusu ve Siyasi Bir Lider Olarak Tipolojisi

Kendi hermenötik ve *Religionswissenschaft* yöntemine binaen Wach, araştırmacının “dini öznelikten” çıkıp, dini tecrübeleri -mümkün olduğunca- nesnel bir şekilde tarif edebileceği görüşündedir. Araştırmacı bunu yaparken dini fenomenlere ve bunların tecrübe edilmesine dair belli başlı yapısal örgüler ortaya koymalıdır. Wach yazılarında *Religionswissenschaft*’ın iki yönü olması gerektiğini defalarca belirtir. Bunlardan birincisi dini fenomenlerin tarihsel-ampirik yönden ele alınması, ikincisi, dinlerin sistematik olarak çalışılmasıdır. Dinlerin sistematik çalışılması ise, tarihi-ampirik veriler üzerine bina edilir. Bu yaklaşım mukayeseyi ve klasik olandan kesitler sunmayı metod olarak kullanır ve bu suretle de *klasik* tipolojiler ortaya koyar.²¹

Yukarıda da değinildiği şekliyle Wach mukayeseyi herhangi bir dini fenomeni benzerlikler ve paralellikler yönünden ele almak suretiyle yapar. Zira Wach’a göre dini tecrübenin aldığı şekiller “her ne kadar içinden çıktığı çevrenin etkisiyle şekillense de, yapı olarak diğerleriyle benzerlikler gösterir. Dini düşüncede evrensel temalar mevcuttur ve evrensel olan daima tikel olanın içine gömülüdür.”²² Wach klasik sınıflandırmalarını ve tipolojilerini tikel hareketle evrensel olana ulaşmak suretiyle ortaya koymaktadır. Öncelikle herhangi bir dini gelenekteki tikel fenomene yönelip onun hakkında mümkün olduğunca fazla veri toplar; ikinci adım olarak onun diğer dinlerdeki paralelleriyle mukayeselerini yapar ve ardından dinin tecrübe edilmesine dair *klasikler* ya da *evrenseller* dediği soyut kavramlara ulaşır. Wach’ın özellikle *Sociology of Religion*’ın sonlarında ele aldığı dini otorite çeşitleri bu klasik sınıflandırmanın en belirgin örneklerindedir. Burada başlıca dini otorite çeşitleri arasında kurucu, reformcu, peygamber, büyücü, kâhin, rahip, keşiş ve diğerlerini sayar. Wach, dersine İ-

²⁰ Wach, “Spiritual Teachings in Islam” s. 102.

²¹ Wach, *Introduction to the History of Religions*, Macmillan Publishing Company, New York 1988, s. 131.

²² Wach, “Universals in Religion” Wach, *Types of Religious Experience: Christian and Non-Christian*, s. 47.

lam'ın basit bir tarifiyle başlasa da zamanının oryantalist söyleyişini takip ederek neredeyse daima "Muhammedilik (Mohammedanism)" olarak adlandırdığı bu dini Hıristiyanlık, Budizm, Caynizm, Zerdüştilik, Maniheizm, Konfüçyanizm ve Daoizm gibi kurucusu olan büyük dinler kategorisi altında,²³ Hz. Muhammed'i ise din "kurucuları" sınıfında ele alır.²⁴

Wach, derste İslamiyet hakkında kısaca bilgi verdikten sonra notlarının elli beşinci sayfasında ilginç bulduğu mukayeseler yapar: Birinci mukayese İslam peygamberinin "fanatik" karakteriyle İranlı reformcular arasında, ikincisi ise Zerdüş't ve Eski Ahit peygamberleri arasındadır. Sonuç olarak Wach, Hz. Muhammed ile Zerdüş't arasında ilginç benzerlikler olduğu gibi çevrelerinin etkisiyle farklılıklar da olduğuna kanaat getirir. Daha sonra, Hz. Muhammed, Zerdüş't ve Mani'yi mukayese eder. Mani'yi cihanşümul bir din kurmaya çalışan çok incelikli, bilge ve âlim bir kişi olarak tasvir eden Wach'a göre Zerdüş't ilkel ve yerli bir liderken Hz. Muhammed, Mani ile Zerdüş't arasında bir yeredir.²⁵ Böylece, Wach'ın sınıflandırmasında Hz. Muhammed siyasi bir lider ve mükemmel bir idareci olur.²⁶ Wach, İslam peygamberini siyasi bir lider olarak sunduğu tipolojisini *Sociology of Religion*'da daha da geliştirir.

Wach'ın *Sociology of Religion*'da ele aldığı şekliyle din kurucuları arasındaki benzerliklerin yanı sıra pek çok fark da vardır. Bu farklılıklar sadece bu şahısların kişiliklerinde değil aynı zamanda sosyolojik tipolojilerinde de mevcuttur. Wach, İsa Mesih, Hz. Muhammed, Zerdüş't ve Lao-tzu'dan bahsettikten sonra şu kanaate varır: "Psikolojik olarak bakıldığında, bu şahıslar huy ve karakter olarak birbirinden farklıdır; fakat hepsinin de sahip olduğu ortak özellik 'azamet'tir."²⁷ Ne var ki, Wach'a göre İslam dininin "kurucusu" olan "Muhammed" diğer dini figürlerden farklıdır. Çünkü o "Mani'den de Zerdüş't'ten

²³ İslamiyet'in "Muhammedilik" olarak adlandırılması Avrupa ve Yahudi-Hıristiyan kökenli bir anlayışın ürünüdür. Zira bu anlayış İslamiyet'in Hz. Muhammed tarafından "kurulmuş" ve Yahudilik-Hıristiyanlık'tan ayrılmış bir şube, onun yozlaşmış bir versiyonu olduğunu savunmaktadır.

²⁴ Örneğin bkz. Wach, *Sociology of Religion*, sf. 170.

²⁵ Wach, "Wach Papers" Box 6: Folder 10, s. 68.

²⁶ Wach, a.g.e., s. 38-40.

²⁷ Wach, *Sociology of Religion*, s. 344.

de daha ziyade kontrol ettiği topraklar ve insanlar arasında sağlam bir siyasi ve sosyal düzen kurmayı kendine amaç edinmiştir. Bu açıdan da Calvin, Cromwell ve Brigham Young gibi başka tür büyük dini liderlere benzemektedir.”²⁸

Yukarıda da belirttiğim gibi, Wach’ın İslam peygamberini başarılı bir siyasi lider olarak tasvir etmesinin başlıca sebebi dayandığı zamanın oryantalist kaynakları olmalıdır. Bu noktada Wach’ın İslam dininden bahsederken kullandığı kaynaklara değinmek yerinde olacaktır.

Oryantalist Kaynaklar ve İkinci El Bilgiler:

Yazmalar arasındaki ders notlarında görüldüğü üzere Wach İslam inancından, tarihinden, peygamberinin hayatından bahsederken İslami kaynaklara doğrudan neredeyse hiç başvurmamıştır. Muhtemelen başlıca İslami kaynakları doğrudan kullanmamasından, ya da bir ihtimal yanlış okumasından, Hz. Muhammed’in dedesinin adını “Allah’ın kulu” anlamına geldiğini iddia ettiği “Abd al Massahb”²⁹ şeklinde; “kovulmuş büyük melek” dediği Şeytanın adını “Hebes”³⁰ olarak aktarır. Bunun yanı sıra, Kur’an’da geçtiğini iddia ettiği iki dişi tanrının isimlerini “Mana” ve “Alla”³¹ şeklinde ifade eder. İslam inancında cinler Kur’an’da açıkça belirtildiği halde Wach onlardan “ağaçlarda, çöllerde ve doğada yaşayan yerel ifritler”³² olarak bahseder. Wach’ın daha detaylı tarifine göre bu canlılar beşer olmadığı gibi, insanla hayvan arasında bir statüdeydi. Wach’ın kanaatine göre Hz. Muhammed bu anlayışı önceki kültürlerden aldığı için “Muhammedîler hâlen bu esrarengiz varlıklara inanmaktadır.”³³ İslamiyet öncesi Arabistan’daki dini ve kültürel yozlaşmayı tarif etmek için kullanılan “cahiliye” tabirini yanlış anlayan Wach bu dönemde insanların cahil olmadığını, şiiirlerinin bile Ortaçağ Avrupası’na denk bir yüksek medeni-

²⁸ Wach, *a.g.e.*, s. 344.

²⁹ Wach, “Wach Papers” Box 6: Folder 10, s. 37.

³⁰ Wach, *a.g.e.*, s. 44.

³¹ Wach, *a.g.e.*, s. 36.

³² Wach, *a.g.e.*, s. 36.

³³ Wach, *a.g.e.*, s. 36.

yet örneği gösterdiğini savunur.”³⁴ Wach, kaynak olarak hangi Kur'an tercümesini kullandığını belirtmez. Aynı zamanda, her bir surenin başındaki bilgilen-dirme yazısını Kur'an'ın aslının bir parçası sanır.³⁵ Ayrıca, inançla ilgili husus-larda Wach, “Muhammed” isminin Cennete girmeyi sağladığını, Müslüman-ların Peygamberin amcasını dine zarar verdiği için taşlamaları gerektiğini, Müs-lümanların Ramazan'da gereğinden fazla yiyecek tüketemeyeceklerini iddia eder.³⁶

The Comparative Study of Religions'da Wach, kendininkinden farklı bir di-ni anlamadaki adımları şöyle sıralar: Birincisi, dilsel donanım; ikincisi, yeterli duygusal yakınlık; üçüncüsü gerçek istek; son olarak da tecrübe.³⁷ Lakin Wach'ın İslamiyet hakkında ikincil -hatta üçüncül-, kendi dönemindeki pek revaçta olan oryantalist kaynaklarını kullanması -kendi deyişiyle- “nesnel” ve gerçek bilgi toplamasını engellemiştir. Bu kaynaklardan başlıcaları şunlardır:

- William Muir (ö.1905) *Life of Mahomet*
- Reynold A. Nicholson (ö.1945) *The Mystics of Islam*
- Samuel M. Zwemer (ö.1952) *A Moslem Seeker After God*
- Alfred W. Martin (ö.1933) *Seven Great Bibles*
- Thomas Carlyle (ö.1881) *On Heroes and Hero-Worship*

Wach, bu kaynaklar arasında Martin ve Carlyle'in eserlerine azami önem vermekte, İslamiyet öncesi Arabistan, Hz. Muhammed'in hayatı ve Kur'an hakkında verdiği bilgilerde bu ikisine dayanmaktadır.

Wach'ın oryantalist kaynaklara dayanmasına dair pek çok örnek yine İslam tasavvuf geleneğinden bahsettiği makalesinde görülebilir. Wach, yazısına başlarken tasavvuf ve İslamiyet hakkında Batı dünyasında yazılan eserlerden birkaç örnek vermesinin akabinde, Hucviri'nin *Keşfü'l-mahcub* adlı eserine atfen İslam maneviyatı hakkında daha detaylı açıklamalar yapmaya başlar. Wach'ın

³⁴ Wach, a.g.e., s. 35.

³⁵ Wach, a.g.e., s. 41. J. Wach, “Wach Papers” Box 6: Folder 10, muhtelif yerler.

³⁶ Wach, “Wach Papers” Box 6: Folder 10, muhtelif yerler.

³⁷ Wach, *The Comparative Study of Religions*, ss. 11-13.

bu eseri kaynak olarak seçmesinin başlıca sebeplerinden biri, tasavvufun “en önemli Avrupalı öğrencilerinden biri” olarak kabul ettiği R. A. Nicholson tarafından tercüme edilmiş olmasıdır. Nitekim Wach bu yazısında *Keşfü'l-mahcub*'un R. A. Nicholson tarafından İngilizceye *The Unveiling of the Veiled* adıyla aktarılmış versiyonunu temel alır. Wach bu yazıda Nicholson'un yanı sıra Ignaz Goldziher, H. A. R. Gibb, L. Massignon, M. Smith, A. J. Arberry, G. von Grunebaum'un eserlerine de atıflar yapar.

Wach'ın mukayeseli metodu çerçevesinde İslamiyet'ten nasıl söz ettiğine, bahsederken hangi kaynakları kullandığına dair başka bir örnek de ölümden sonra basılan *The Comparative Study of Religions*'dan verilebilir. Wach bu kitapta dini tecrübenin doğası ve ifade şekilleri üzerinde durur. Wach'a göre dini tecrübe düşünsel, fiili ve toplumsal olmak üzere başlıca üç boyutta ifade edilir. Wach bu ifade şekillerinin her birini de kendi sistematigi dâhilinde muhtelif alt kategorilere ayırmaktadır. Örneğin, düşünsel ifadenin alt kategorileri mit, doktrin ve dogmadır. Wach doktrini kitabının 68. ile 71. sayfaları arasında sırasıyla şu şekilde anlatır: Öncelikle doktrinin üç farklı fonksiyonuna, Hocking, Dilthey, Ortega y Gasset, Jaeger, Richardson ve Hartshorne gibi isimlerin doktrinle alakalı görüş ya da çalışmalarına değinir, onların sözleri ve düşüncelerinden alıntı yapar. Akabinde, Budist ve İslam geleneklerinin doktrin anlayışına geçer. İslam ile ilgili kısım yirmi dört satırdan oluşan uzunca bir paragraftan ibarettir. İslam'ın doktrin anlayışıyla ilgili dayandığı kaynaklar ise—verdiği dipnotlardan anlaşıldığı üzere—Gardet ve Anawati'nin *Introduction à la théologie musulmane*, Schacht'ın *Encyclopedia of Islam*'daki “Taklid” ile Nyberg'in aynı ansiklopedideki “Al-Mu'tazila” maddeleridir. Bunun dışında Wach konu hakkında kendi yorum ve bilgilerini ortaya koymaz.

Joachim Wach ve Oryantalizm

Oryantalizm ve onun eleştirisinin detaylı incelemesi bu yazının sınırlarını aşmakla birlikte bu kavramla neyin kastedildiğine kısaca değinmekte yarar var. Burada oryantalizmle Hıristiyan-Avrupa akademisi içerisinde kendisi için “diğer” ya da “yabancı” olan dini geleneklerin -özelde İslam- anlaşılma,

tarif edilme ve öğretilmesi kastedilmektedir. Bu, bir bakıma Edward Said'in akademik oryantalizm tanımına paralel düşmektedir. Modern anlamda *Religionswissenschaft*, Mukayeseli Dinler ya da Dinler Tarihi disiplininin on dokuzuncu yüzyıl Avrupa akademisinde Yahudilik-Hıristiyanlık dışındaki dinleri anlamak ve anlatmak gayretiyle ortaya çıktığı varsayılacak olursa bu disiplinin akademik oryantalizmin tam da ortasında yer aldığını söylemek yerinde olacaktır. Amerika'nın keşfedilmesi ve Asya'ya ulaşılması sonucu Avrupalı kendininkinden farklı pek çok gelenek, fenomen ve kavramla karşılaşmıştır. Dünyaya açılan Avrupalı bir Hıristiyan'ın bu "karmaşa"yı anlamlandırabilmesinin, "diğeri"ni anlaması ve tarif etmesinin başlıca yolu kendi kavram ve sınıflandırmalarını kullanmaktı. Bu dönem için "büyük dünya dinleri" "kabile dinleri" "ilkel dinler" gibi sınıflandırmalar dinler hakkında yapılan çalışmaların da önemli bir parçasıydı. Mesela, on dokuzuncu yüzyılın fenomenolojik yaklaşımının sınıflandırma ve tipolojiler yaratmanın başka bir adı olduğunu söyleyebiliriz. Aslında genel olarak düşünce tarihine bakılacak olursa sınıflandırma ve kültürel tercüme, "farklı," "yabancı" olanla, onun kendisine ait "karmaşık" dünyası ve bu dünyaya ait her bir tikel fenomenle karşılaştığında yapılabilecek başlıca işlerdendir. Fakat hızlı, derinlemesine inceleme yapmayan, dış görünüme dayalı sınıflandırmanın balınayı bir balık, yarasayı da bir kuş cinsi olarak tasnif etmesi kaçınılmazdır. Bu tarz biyolojik bir taksonomi, dini geleneklere uygulandığında daha da karmaşık bir hal alır. Zira Dinler Biliminin üzerine bina edildiği "religio" kavramı Hıristiyan teolojisinin bir parçasıdır. Bu durumda Budizm "ateist" bir din olarak tanımlanabilecekken, İslamiyet pratiği önceleyen,³⁸ Yahudi-Hıristiyan geleneğinin bozulmuş bir türü olarak kabul görecektir. İslam peygamberi ise (Wach örneğinde olduğu gibi) Hıristiyan-Avrupa dünyasının algısına binaen evrensel din kurucusu olan siyasi bir lider kategorisine oturtulacaktır.³⁹

³⁸ Dinleri teolojiye ya da eylem/pratiğe yaptıkları vurgu noktasından sınıflandırmak Dinler Bilimi çalışmalarında oldukça yaygındır. Bu anlayışa göre, örneğin, Hıristiyanlık ortodoksi-teolojiyi önceleyen bir din olarak kabul edilirken Yahudilik ve İslam ortopraksi-amelleri önceleyen dinler olarak tasnif edilmektedir.

³⁹ *Sociology of Religion*'da Wach, İslamiyet'i dogmatik açıdan gelişmiş, kitabî ve "büyük dünya dinleri" arasında sayar (s. 268).

Hıristiyan polemik geleneğine büyük ölçüde dayanan Wach zamanındaki oryantalist yaklaşımın başlıca iki eğilimi vardı: Birincisi İslam dininin Yahudi-Hıristiyan kaynaklara dayandığı görüşü; ikincisi, Hz. Muhammed'in sadece siyasi bir lider olarak sunulması ve İslam dininin siyasi bir din olduğuna yapılan vurgu. Bu yaklaşıma göre, İslam her ne kadar Yahudilik-Hıristiyanlık'tan sonradan türemiş, onun tahrif edilmiş bir şekli olsa da, insanlığa ahlak açısından önemli bir hizmet vermiştir. Örneğin, yukarıda bahsi geçen kitaplarında Carlyle da Martin de "Mohammedanism" olarak adlandırdıkları İslam dininin Yahudilik-Hıristiyanlık'tan türemiş, Hıristiyanlığın çapraşık bir türü olduğu iddiasındadır. Fakat her iki yazara göre de bu din zamanında insanlığa fayda sağlamış; Muhammed ise büyük bir kahraman, bir reformcu ve samimi bir kişidir.⁴⁰ Martin de Carlyle da kitaplarında İslam tarihi ve peygamberi hakkında neredeyse her buldukları bilgiyi aktarmış, bunlara kendi yorumlarını eklemişlerdir. Dahası, Hz. Muhammed zamanına dair İslami kaynaklardaki bilgilerden ziyade oryantalizminin kurgusal verilerini on dokuzuncu yüzyılın edebi detaylarıyla süsleyerek aktarmışlardır. Kendi ajandasının bir parçası olarak Carlyle, İslam dini ve onun peygamberinde bir dini gelenekten ziyade *On Heroes and Hero-Worship and the Heroic in History* adlı kitabının isminden de anlaşılacağı üzere samimi bir kahraman aramaktaydı. Zira Carlyle'a göre, Kur'an "sıkıcı, karmakarışık, kaba, incelikten yoksun, kısacası, desteksiz bir aptallık"⁴¹ olmasına rağmen yine de samimi bir lider ve bir kahraman tarafından yazılmış bir kitaptır.⁴² Ders notlarından edindiğimiz bilgiye göre Wach, Martin'in kitabının önemli olduğuna dair not düşmüş, Carlyle'ın Hz. Muhammed'i tasvir edişini önemle takip etmiş, hatta ondan alıntılar yapmıştır. Ayrıca Wach'ın dini otorite tipolojilerinde, özellikle "kariz-

⁴⁰ Carlyle tek tanrı inancına sahip olan İslam dinindeki yüksek değer farkındadır. Bunun yanı sıra Carlyle'a göre İslamiyet "Hıristiyanlığın bir şekli" (s. 86) "Hıristiyanlığın çapraşık bir şekli" (Carlyle, s. 78), "Hıristiyanlığın piç ama yaşayan bir şekli" dir (Carlyle, s. 86). Martin de Hz. Muhammed hakkında onun vahiy aldığı esnada "zihni bir hastalığa düşer olduğu"nu iddia etse de onun bir sahtekar olduğu görüşüne tamamen karşıdır (Martin, s. 169). Aksine, Martin'e göre o davasında samimi bir kişiydi (Martin, ss. 171-173). Thomas Carlyle, *On Heroes and Hero-Worship and the Heroic in History*, H. Altemus, Philadelphia [1899?]. Alfred M. Martin, *Seven Great Bibles the Sacred Scriptures of Hinduism, Buddhism, Zoroastrianism, Confucianism [Taoism], Mohammedanism, Judaism and Christianity*, Frederick A. Stokes Company, New York [c1930].

⁴¹ Carlyle, *On Heroes and Hero-Worship*, s. 89.

⁴² Carlyle, *a.g.e.*, s. 92.

ma" vurgusunda ve Hz. Muhammed'in siyasi bir lider olarak tasvirinde Weber'den ilham aldığı söylenebilir.

Wach'a göre Hz. Muhammed her ne kadar Eski Ahit peygamberlerine diğer din kurucularından daha fazla benzerlik gösterse de onu İslamiyet'in "kurucusu" yapan özellik siyasi ve sosyal liderliğidir.⁴³ Aynı şekilde Weber'e göre İslam peygamberi başlangıçta her ne kadar tek tanrı inancına çağrı yapan nebevi-ahlaki vurgusu olan bir kişi olsa da sonrasında, özellikle Medine döneminde, hitap kitlesindeki savaşı gücün ve onların ganimet merakının farkına varmış ve misyonunu siyasi karizmaya dönüştürmüş bir liderdir. Weber İslamiyet'in ilk yıllarında ahiret vurgusu yapan Mekke dönemi ile politik güç kazanmış Medine dönemini ayırt eder.⁴⁴ Aynı tarz bir ikilik Martin'de de görülebilir. Zira ona göre Hz. Muhammed Mekke döneminde "küçük bir topluluğa hitap eden bir Amos iken, Medine'de tüm Arabistan'ı otoriter bir güçle yöneten Hildebrand olmuştur. Artık, bir yasa koyucu, sosyal ve siyasi idareci ve fatih rolünü üstlenmiştir."⁴⁵

Esasen, Wach ile din sosyolojisi alanındaki selefi Weber arasında İslam dinini ele alışları açısından pek çok benzerlik bulunmaktadır. Weber İslam dinini münferit olarak inceleyen bir eser kaleme almadığı gibi Wach da tasavvuf hakkındaki yazısı hariç İslamiyet üzerine derinlemesine bir inceleme yapmamıştır. Wach İslam dinini kendi *Religionswissenschaft* anlayışının bir parçası olarak, tipolojiler oluşturmak, evrensel kavramlara ulaşmak ve dini tecrübeyi sistemleştirmek planıyla ele almış; Weber, İslam dinini diğer dini geleneklerin

⁴³ Wach, *Sociology of Religion*, ss. 343-344.

⁴⁴ Weber'in İslam tasviri döneminin oryantalist İslam ve İslam Peygamberi anlayışını pek çok yönden yansıtır: Birincisi, cinsellik, aile, evlilik vs. gibi kavramlara yapılan klasik vurgu; ikincisi, ilk dönem İslamiyet'in kendi tanımından ziyade ikinci el oryantalist kaynaklardan devşirilme bilgileri; üçüncüsü İslamiyet ve onun peygamberini kendi kapitalizmin sosyolojisi teorisini doğrulayacak şekilde indirgemeci bir şekilde tasvir edilmesi. Burada başlıca amacım Weber'in İslamiyet ve Hz. Muhammed ile ilgili verdiği bilgilerin kısa bir özetini ortaya koymak olduğundan bu bilgilerin sıhhatini tartışmayacağım. Bu konuda derinlemesine bilgi için aşağıdaki çalışmalara başvurulabilir: Bryan S. Turner, *Weber and Islam: A Critical Approach*, Routledge & Kegan Paul Books, London-Boston 1974; T.E. Huff & W. Schluchter (ed.), *Max Weber and Islam*, Transaction Publishers, New Jersey 1999; Abdurrahman Kurt, "Weber'in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:19, Sayı:1 (2010), ss. 1-23.

⁴⁵ Martin, *a.g.e.*, s. 170.

yanı sıra Protestan ahlakı ve kapitalizmin sosyolojisini inceleme projesi içerisinde söz konusu etmiş, İslamiyet'in kapitalist rasyonaliteye karşı koyuşunu onun savaştığı bir din ve bu dinin ortaya koyduğu ahlakla açıklamıştır.⁴⁶ Weber sosyolojik sistemleştirme çabasından kaynaklanan geniş ilgi alanından dolayı neredeyse tamamen ikincil kaynaklara bağımlı olması nedeniyle döneminin akademik Alman oryantlizminden büyük ölçüde etkilenmiştir. Sonuç olarak Wach da Weber gibi kendi ajandaları dahilinde bahis konusu ettikleri İslamiyet hakkında neredeyse tamamen zamanlarındaki oryantalist ikinci -hatta üçüncü el- kaynaklara dayanmaktadır.⁴⁷

Sonuç

Görüldüğü üzere, Wach İslam ile ilgili ilk elden kaynaklara değinmediği gibi kaynak olarak kullandığı zamanının oryantalist bakış açısı ile kaleme alınan eserler de sıhhatli değildir. Ne yazık ki, söz konusu kaynaklar vasıtasıyla zamanının oryantalist bakış açısına bağlılığı Wach'ın İslam geleneğinin iç sesine kulak vermesini engellemiştir. Bu durum ise Wach gibi bir dinler bilimcisinin tezlerini üzerine bina ettiği malzemenin nitelik ve içeriği hakkında ciddi kaygılara sebep olmaktadır. Sonuç olarak, Wach'ın İslam dini hakkındaki bilgi ve değerlendirmeleri tarihsellikten uzak, zamanının oryantalist diskurunun bir parçası olmaktan öteye gidememiştir. Bu durum, Wach'ın evrensel kategorilerinin, tipolojilerinin sıhhatine yansımış ve *Religionswissenschaft* disiplininin içerisindeki Hıristiyan olmayan dinlere bakıştaki Hıristiyan-Avrupa merkezlilik kendini göstermiştir. Wach'ın tipolojileri sadece yüzeysel değil aynı zamanda da Hıristiyan-Avrupa merkezlidir. Örneğin, kurucu, reformcu, peygamber, büyü, kahin, rahip, keşiş tipolojileri tamamen Kitab-ı Mukaddes ve Hıristiyan

⁴⁶ Wach ile Weber arasındaki benzerliklerin yanı sıra onları ayrı kılan en önemli nokta din ve düşünce tarihinde ortaya koydukları etkidir. Mesela, Weber'in din sosyolojisi ve İslamiyet hakkında söyledikleri ciddi eleştiri almış olsa da hala söz konusu edilmektedir. Buna rağmen Wach günümüz uluslararası akademisinde neredeyse tamamen unutulmuştur. Wach ve Weber'in karşılaştırılması için bkz. Gregory Alles, "After the Naming Explosion: Joachim Wach's Unfinished Project" *Hermeneutics, Politics and the History of Religions: The Contested Legacies of Joachim Wach & Mircea Eliade* (ed. C.K. Wedemeyer & W. Doniger), Oxford University Press, New York 2010, ss. 51-79.

⁴⁷ Weber'in İslam dini hakkındaki bilgileri, Ernest Wolf-Gazo'nun da belirttiği gibi, Carl H. Becker, Julius Wellhausen, Theodor Nöldeke ve Ignaz Goldziher'e dayanmaktaydı. Ernest Wolf-Gazo, "Weber and Islam" *ISIM Review* 16 (Güz 2005), ss. 44-45.

kaynaklıdır. Aslında bu Wach'a has bir durum olmaktan ziyade onun döneminde *Religionswissenschaft* disiplinin Hıristiyanlık dışı dinleri incelemesinin başlıca yöntemiydi. Aslında, Avrupa ve Amerika'daki İslami ilimler çalışmalarının oryantalizmin bir parçası olarak ortaya çıktığı göz önüne alınırsa Yahudilik-Hıristiyanlık dışı dinlerin *Religionswissenschaft*, Dinler Tarihi ya da Mukayeseli Dinler kapsamında ele alınıyor olması Wach zamanındaki bu disiplinin oryantalizmden ne kadar ayrı olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılda teoloji ve felsefenin bir yan alanı olan, bu iki disipline ham bilgi sağlamak suretiyle varlığını sessiz sedasız sürdürmekte olan *Religionswissenschaft*, Mukayeseli Dinler ya da Dinler Tarihi aslında yirminci yüzyılın ortalarında dahi akademik oryantalizmin bir parçası olmaktan öteye gidememiştir. Zaten post-oryantalist *Religionswissenschaft* çalışmalarının alan araştırmalarına yönelmesinin başlıca sebeplerinden biri kendisinin ortaya koyduğu metotlara uymasındaki imkansızlıklar olmuştur. Wach'ın *Religionswissenschaft*'ı münferit bir disiplin haline getirme yolunda attığı adım aslında bir çeşit oryantalizm eleştirisi olarak algılanabilecekken bu, sözde kalan basit bir hüsn-i niyet olmaktan öteye gidememiştir. Zira bu yazı içerisinde Wach'ın sadece İslam hakkında söylediği ve yazdığı kısıtlı kaynak göstermiştir ki, Wach'ın kendinden önceki söylemden uzaklaşmak şöyle dursun dikotomilerden, mukayeseye, evrensel kavramlar ortaya koymaktan tipolojiler yaratmaya kadar içinde bulunduğu etnosantrik bağlamın neredeyse tüm araçlarını kullanmıştır. Max Müller'in mukayeseli din çalışmalarını teşvik amaçlı söylediği ünlü deyişi "bir din hakkında bilgi sahibi olan, bir şey bilmez" yerini artık "çok şeyi bildiğini sanan bir şeyi bile bilmez" sözüne bırakmıştır. *Religionswissenschaft*, Dinler Tarihi ya da Dinler Bilimi denen disiplin son elli yıldır Avrupa ve Amerika'da büyük bir yenilenme geçirmiş artık Wach'ın "evrenseller," "klasikler," tipolojiler" dediği büyük ölçekli anlatıların bırakın kendisini onların eleştirisini bile çoktan tüketmiştir. Lakin Türkiye akademisinde Dinler Tarihi disiplini içinde başlıca üstatlardan biri sayılan, metotları ve yönergesi hala bu disiplinin tanımında ve şekillenmesinde kullanılan, kitapları kaynak ders kitabı olarak okutulan Wach, Türkiye akademisindeki Dinler Tarihi için çok fazlaca önem arz

etmektedir. Umulur ki bu yazı, kendi büyük resmini oluştururken dillendirdiği metoduna sadık kalamayan Wach'ın ve Dinler Tarihinin klasik yöntemleri olarak anılan metodunun Türkiye akademisinde de eleştirel şekilde ele alınmasına bir nebze katkı sağlar.

Kaynakça:

Wach, Joachim. "Lecture Notes." Box 6: Folders 9 & 10, Special Collections Research Center at the University of Chicago Library <http://www.lib.uchicago.edu/e/scrc/findingaids/view.php?eadid=ICU.SPCL.WACH> (son erişim 17.7.2014)

_____. *Introduction to the History of Religions*, Macmillan, New York 1988.

_____. "On Teaching History of Religions" Wach, *Essays in the History of Religions* (ed. Joseph M. Kitagawa) Macmillan, New York 1988, ss. 161-170.

_____. *Sociology of Religion*, University of Chicago Press, Chicago 1944.

_____. "Spiritual Teachings in Islam with Special Reference to al-Hujwiri" Wach, *Types of Religious Experience: Christian and Non-Christian*, University of Chicago Press, Chicago 1951, ss. 80-104.

_____. *The Comparative Study of Religions*, Columbia University Press, New York 1958.

_____. "Universals in Religion" Wach, *Types of Religious Experience:*

Christian and non-Christian, University of Chicago Press, Chicago 1951, ss. 30-48.

Alles, Gregory. "After the Naming Explosion: Joachim Wach's Unfinished Project" *Hermeneutics, Politics and the History of Religions: The Contested Legacies of Joachim Wach & Mircea Eliade* (ed. C.K. Wedemeyer & W. Doniger) Oxford University Press, New York 2010, ss. 51-79.

Carlyle, Thomas. *On Heroes and Hero-Worship and the Heroic in History*, H. Altemus, Philadelphia [1899?].

Huff & Schluchter (ed.). *Max Weber and Islam*, Transaction Publishers, New Jersey 1999.

Kızıl, Fatma. "Avrupamerkezciliğin Bir Yansıması Olarak Oryantalist Söylem: Kültürel Ödünç Alma Kavramı" *İnsan & Toplum*, Cilt:3, Sayı:6 (2013) ss. 323-332.

Kitagawa, Joseph. "Life and Thought of Joachim Wach" *The Comparative Study of Religions*, Columbia University Press, New York 1958, ss. xiii-xlvi.

Kurt, Abdurrahman. "Weber'in İslam Görüşü Üzerine Bir Değerlendirme" *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:19, Sayı:1 (2010), ss. 1-23.

Martin, Alfred M. *Seven Great Bibles the Sacred Scriptures of Hinduism, Buddhism, Zoroastrianism, Confucianism [Taoism], Mohammedanism, Judaism and Christianity*, Frederick A. Stokes Company, New York [c1930].

Muir, William. *The Life of Mahomet and history of Islam to the era of the Hegira: with introductory chapters on the original sources for the biography of Mahomet and on the pre-Islamite history of Arabia*, Smith-Elder, London 1858-1861.

Nicholson, Reynold A. *The Mystics of Islam*, Schocken Books, New York 1975.

Turner, Bryan S. *Weber and Islam: A Critical Approach*, Routledge & Kegan Paul Books, London-Boston 1974.

Wolf-Gazo, Ernest. "Weber and Islam" *ISIM Review* Sayı:16 (Güz 2005), ss. 44-45.

Zwemer, Samuel M. *A Moslem Seeker After God: showing Islam at its best in the life and teaching of al-Ghazali, mystic and theologian of the eleventh century*, Fleming H. Revell Company, New York, Chicago [vd.] 1920.

